

ביאליק - שקספיר של הספרות העברית

סוד גדולתם של גדולי הסופרים

עליי להודות ולהתוודות שלא תמיד חשבתי שביאליק הוא שקספיר שלנו. בחורף 1969 התקבלתי למכון כץ, שנפתח ביום 1.1.1970, ושובצתי בו בצוות המהדורה האקדמית של שירי ביאליק. די התאכזבתי מן השיבוץ כי באותו זמן למדתי סמינריון לתואר שני בספרות אנגלית על ת"ס אליוט שפל שורה בשירתו היא צופן של חידה. שירת ביאליק נראתה בעיניי מובנת מאליה ושקופה כבדולח. הכול ברור בה, ואין בה דבר הדורש פירוש והבהרה. רק במאוחר הבנתי שיש סופרי ענק, שיצירתם מכוסה במעטה דק של נייר צלופן שקוף, אך מתחתיו רוחשת סערה גדולה ויש בה תהומות שלא כל אחד מזהה את עומקם. אני, מכל מקום, לא זיהיתי ממבט ראשון את המורכבות האין-סופית של היצירה הביאליקאית. ההשוואה שאערוך כאן בין ביאליק לשקספיר אינה מקרית או שרירותית: כל אחד מהם הוא גדול הסופרים של עמו, וכל אחד מהם מציב לפני קוראיו וחוקריו חידה גדולה שלא תיפתר לעולם:

● שניהם נולדו בפריפריה, ולא במרכזי התרבות הגדולים של זמנם. שקספיר לא נולד בלונדון, אלא בעיר-שדה, שבמאה השש-עשרה הייתה מקום נידח למדי שתושביו עסקו ברובם במסחר ובצביעת צמר. מוסדות תרבות וספריות כמעט שלא היו בו. גם ביאליק לא נולד בברלין, בווינה או בוויילנה אלא בכפר אוקראיני קטן, וליתר דיוק, בפרבר כפרי של ז'יטומיר. שניהם שאפו להגיע למרכזי התרבות של זמנם, ואכן עשו בהם את רוב ימיהם – שקספיר בלונדון וביאליק באודסה.

● שניהם הגיעו ממשפחה של סוחרים שעסקו בתוצרת חקלאית (אביו של שקספיר היה סוחר צמר ואביו של ביאליק סוחר עצים). משפחה ללא מסורת של למדנות שמוצאה עמום למדי. שקספיר לא הגיע כידוע מן האריסטוקרטיה הבריטית, וביאליק לא הגיע מן העלית הרבנית של ירושלים דליטא (אם כי ברקע לשניהם היה איזה סיפור מטושטש של "יחסנות": אמו של שקספיר השתייכה למשפחת ארדן משולי האצולה הכפרית, וסבתו החורגת של ביאליק התייחשה אל הצדיק החסידי מווילדניק)

● חשוב יותר לציין שלשניהם לא הייתה השכלה מסודרת. שקספיר גמר grammar school, כלומר בית-ספר יסודי, וביאליק גם הוא לא היה למדן דגול. כל הקריירה הלמדנית שלו בישיבת וולוז'ין לא ארכה אלא חודשים אחדים, שבמהלכם תכנן את בריחתו לאודסה. לדבריו, הוא עזב את "הישיבה" כי הרגיש שהוא לא יוכל להתחרות עם התלמידים הליטאיים הבקיאיים והחריפים ממנו בלימודי הגמרא, אך בעיקרו של דבר הוא חש ככל הנראה שהפעילות המשמעותית בעולם היהודי של

שני גאוני הרוח – שקספיר וביאליק

זמנו התרחשה באודסה, ולא במקום אחר. כלל לא ברור איך שני האוטוידקטים האלה, חסרי ההשכלה הפורמלית, השתלטו על ידע כה רב, חובק זרועות עולם.

● כשעלו שקספיר וביאליק על במת התרבות כולם מסביבם זזו הצדה כי הבינו שנפל דבר. אשת החצר אמיליה בסאנו, פילגשו של בן-דודה של המלכה אליזבת והממונה על תקציבי התאטרון, זיהתה את כשרונו של שקספיר לאחר שפרסם שיר אחד בלבד. מחזאים ותיקים קינאו בו, והתחילו לחבר עליו דברי פלסתר. כשהתחיל ביאליק לפרסם את שיריו, הקוראים (ובהם צעירי הסופרים) שיננו את שיריו וידעום על-פה, אך רוב המשוררים הוותיקים, משוררי "חיבת ציון", נאלמו דום. אחד המשוררים הוותיקים, שלפתע איבד את עמדתו והתקנא בהצלחתו של ביאליק, התחיל להתעלם ממנו והפסיק להשיב לו ברכת שלום. ביאליק ניגש אליו ואמר לו בפומבי שאין שום צורך לברוח מפניו ומותר אפילו ללחוץ את ידו, כי "כשרון אינו מחלה מידבקת".

● שני הגאונים האלה הצטיינו בכל מה שעשו, ולא היה גבול לנורסטיליות שלהם. שקספיר כתב טרגדיות וקומדיות, חיבר אפיקה וסונטות, ניהל תאטרון והופיע ערב-ערב על הבמה. ניפר שהייתה לו הבנה מצוינת במוסיקה, ויש המציגים הוכחות שהוא גם סייע בתרגום התנ"ך הידוע כתרגום המלך ג'יימס. ביאליק כתב שירה ופרוזה, מסות נפלאות, שירי עם ושירי ילדים, ערך את מדור הספרות של "השלח", תרגם את מיטב הקלסיקה העולמית, עיבד את אגדות חז"ל, תרם לחקר שירת ימי-הביניים יותר מגדולי החוקרים האקדמיים, תרם לחינוך יותר מאלה הנחשבים אבותיו של החינוך העברי, הוא עמד בראש ועד הלשון בארץ-ישראל (לפני שהוכתר בשם "אקדמיה"), וחדש מילים רבות יותר ממה שחידש בן-יהודה, הנחשב ל"מחיה השפה העברית". רבות ממאות האיגרות שחיבר הן יצירת ספרות בפני עצמן. את כל הדברים עשה ביאליק כלאחר-יד, כי כשרונותיו עלו על גדותיהם.

● שניהם ידעו לעבוד בצוות (שקספיר שיתף פעולה עם מרלו, עם קיד ועם מחזאים אחרים. ביאליק עבד עם שותפיו להוצאת "מוריה", ושנים רבות עבד בשותפות מלאה עם י"ח רבניצקי. בניגוד לסופרים אגוצנטריים הבטוחים שהאני שלהם הוא מרכז העולם, לסופרים גדולים באמת יש שפע בלתי נדלה, והם אינם חושבים שייגרע מהם דבר אם יעבדו עם זולתם.

● הדרמה האנגלית אינה גרועה כלל וכלל. להפך, היא נחשבת לטובה בעולם כולו, ובכל זאת היא לא הולידה בארבע מאות השנים האחרונות מתחרה לשקספיר. יש כשרונות שנופלים בחלקו של עם פעם אחת בלבד, או פעם במילניום. ייתכן שגם אצלנו יעברו דורות רבים עד שיופיע בשמי הספרות העברית יורש לביאליק. בין יהודה הלוי לביאליק עברו כמעט אלף שנים, ומי יודע מתי, ואם בכלל, ידיח מישהו את ביאליק ממעמדו.

■

לא כולם חושבים כמוני. יש אנשי ספרות שעוסקים בעגנון, ועל גב ספריהם נרשם שעגנון הוא גדול סופרי ישראל. מדוע? כי הוא זכה בפרס נובל לספרות. אנסה אפוא להוכיח את מה שברור לכל מי שיודע לקרוא טקסט עברי: שביאליק עולה עשרת מונים על כל אלה שקדמו לו ועל כל אלה שבאו אחריו. ועניין הפרסים, שלא אחת עיקרם נעוץ בתכסיסים פוליטיים שאינם נקיים מאינטרסים, אינו יכול לשמש קריטריון אמיתי לגדולה. פורצי הדרך הגדולים במאה העשרים – לב טולסטוי, מרסל פרוסט, ג'יימס ג'ויס, וירג'יניה וולף, הנרי ג'יימס, אנטון צ'כוב, פרנץ קפקא – לא זכו בפרס נובל לספרות. לעומת זאת, קיבלוהו עשרות סופרים שכוכבם זרח לרגע וכבה. ואגב, מעטים יודעים שביאליק היה כמעט מועמד לפרס נובל, אלא שחברו הטוב דויד פרישמן הכשיל את המהלך. פרישמן כתב בעיתון "הצפירה" פלייטון שבו לעג לרעיון, וריפה את ידיהם של חבריו של ביאליק. ביאליק כתב לו בתגובה (ואגב, המילה "תגובה" היא תחדיש של ביאליק) את הדברים הבאים שגם הם פלייטון בפני עצמו:

מה עשית לי, גזלן! היום נודע לי פתאום מתוך "השילוח" כי הפלת מידיי את "פרס נובל". הכול היה מוכן לסעודה: קלזנר הסכים, ז' אפשטיין הסכים, הקהל העברי הסכים. והנה באת אתה, השטן, בפלייטוןך ב"הצפירה", וקלקלת את כל היריד. [...] אכן יש מאבד עולם חברו ועולמו שלו בפלייטון אחד. צריך אני לומר לך – הלא אנשים יהודים אנחנו ואין איש בינותינו – כי נהגת הפעם מנהג "מלמד", במחילה. די היה לך לזרוק אל תוך ארגז הפוסטה על שמי גלויה ובה מילה רק אחת: "יחדיו" [...] והכול היה בא על מקומו בשלום. הפרס היה כדבר בעתו לשנינו – הפסח עומד אחרי הכותל. – ובדבר ה"אחוזים" היינו באים בעזה"ש לעמק השווה. הלא אנשים יהודים

אנחנו. הוא אשר אמרתי: אין אתה סוחר כלל. [...] לפלייטון שלך אל תחוש. סבורני, שהגויים, כלומר אלה שהדבר תלוי בהם, אינם קוראים את "הצפירה".

כשאדם נכנס לחנותו של צורף, יש קריטריונים אובייקטיביים הקובעים את טיב הזהב או את ערך היהלום. בספרות אין אבני בוחן כאלה למדידת משקלו הסגולי של הסופר, ובכל זאת גם מי שלא למד סטיליסטיקה, פרוזודיה ושאר כלים של חקר הספרות יכול להבחין בגדולתו של סופר, אם כי לא תמיד ממבט ראשון. הזכרתי את הוורסטיליות של ביאליק ואת ההצטיינות שלו בכל ענפי היצירה. כן הוזכר כאן ההומור של ביאליק והאירוניה העצמית שלו (רק הגדולים באמת מסוגלים לצחוק על עצמם). הוא לא העמיד פנים כאילו הוא איש רוח שמתרחק מכל הבלי העולם הזה ומרחף לו באיזה שפירר עליון במנותק מן החיים האמתיים. ביאליק שוטט בכל העולמות. בכל דבר שנגע הוא חולל נפלאות.

עגנון, לעומתו, הצטיין בסוגה ספרותית אחת בלבד – בפרוזה הכתובה ב"עגנונית", כלומר בפסיפס של שברי פסוקים, ובכל שאר ענפי היצירה לא הצליח להתבטא. הנאומים והמכתבים שלו מנוסחים בעברית מלאכותית, ללא זיקה ללשון הדיבור, וניכר שהוא לא הצליח מעולם להשתלט על העברית הארץ-ישראלית בת-זמנו. כשניסה לשבץ בסיפוריו שיר פרי-עטו התוצאה פתטית למדי, וכך גם באותו פזמון יחיד פרי עטו – "השואבות" – שהושר בימי העלייה השנייה.

שירי הילדים של ביאליק מוכרים ומושרים עד היום, ואהובים על בני הגיל הרך (ואת הילדים אי אפשר לרמות), בעוד שספרו היחיד של עגנון לילדים, "ספר האותיות", ובו עשרות חרוזים צולעים ומביכים, נדחה על-ידי מו"לים רבים, עד שידידו הצליחו לשכנע אותו לגנוז אותו. בסופו של דבר יצא ספר זה אחרי מות מחברו, ולא הוסיף לו כבוד, אף לא נכנס לקלסיקה של ספרות הילדים כמו יצירות ביאליק, נחום גוטמן, לוי קיפניס, מרים ילן-שטקליס ועוד.

עגנון ציטט את אוגוסטוס קיסר שאמר על עצמו: "מושל אני על כל האימפריה הרומית, ואינני מסוגל להוסיף אפילו מילה אחת לשפה הרומית". הוא עצמו ניסה להציע חידושי לשון משלו: לבעלת המזנון קרא "מזננת" ("תמול שלשום"), למזכירה קרא "משרדנית" ("שירה") לאיש המרבה לעשן קרא "עשנן" ("עיר ומלוואה"), לאנשים מלאי תרעומת קרא "תורעמנים" ("הרופא וגרושתו"); לתכונת הענווה, או הענוותנות, הוא קרא "עניויות" ("מעצמי אל עצמי"). בקיצור, לכל חידושו לא היה אפילו שמץ של סיכוי להשתגר בשפה המדוברת. לעומת זאת, חידושו של ביאליק (כגון: "יצוא", "יבוא", "מטוס" "טייס", "מצלמה", "רקע", "תאונה", "תגובה", "רשוש", "ערגה", "ראווה", "קדחתני" ועוד) נעשו עד מהרה חלק בלתי נפרד מן השפה העברית, כאילו היו בה מאז ומתמיד.

אי אפשר במאמר קצר להוכיח את כל גדולתו של ביאליק. ניתוח יצירותיו מוכיח אותה, ולכך הקדשתי תריסר ספרים ויותר. אסיים בתיאור עושרה של מילה אחת, המילה "צפיריים", שביאליק התגאה באחד ממכתביו שהוא הוא שחידש אותה. מילה קטנה זו מעידה כאלף עדים על גדולתו של יוצרה. ומעשה שהיה כך היה: ביאליק

ראה שטשרניחובסקי העתיק משירו שורה. ביאליק כתב בשירו "בשדה" את השורה "פתאום נעור רוח" וטשרניחובסקי כתב בעקבותיו את השורה "פתאום נעור זפיר". את שירו של טשרניחובסקי ("הערב") שיבחה הביקורת כאחד מהשירים היפים ביותר בשירה העברית, מבלי שתשים לב לפלגיאט (אותו חשף לראשונה החוקר יצחק בקון). ביאליק הפשיל שרוולים והמציא את ה"צפריר" שנועד למלא בשירו את מקום ה"זפיר". כדרכו, הוא לא ברא את החידוש "יש מאין": הוא החזיר למחזור החיים את המילה הארמית "צפרירין" שמעולם השדים, והסב אותה לתיאור הצפרירים הנעימים, שהם גם רוחות בוקר קלות, גם קרני שמש בבוקר, גם שעירים קטנים (בכל משמעי המילה "שעיר" ובכל משמעיה של המילה "רוח").

הרי רוח בעברית אינה רק משב אוויר אלא גם משהו דמוני, רוח רפאים), הצפרירים של ביאליק הם גם צפירים, עזים וגדיים שרוקדים כמו ילדים וגם סטירים שטופי זימה. הם גם יצורים מעולם החי וגם שיבולים כעין השעורה. הם גם שדים העולים מן השאול וגם מלאכים היורדים ממרומים. ב"צפרירים" של ביאליק יש הכול, והם - כמאמר פרידריך ניטשה - "מעבר לטוב ולרע", כאלו אמר ביאליק: ילך לו טשרניחובסקי אל הזפירים שלו שמתרבות יוון, ואני יכול למצוא את המקבילה שלהם בארון הספרים היהודי של בית אבא, והיא עשירה ומעניינת שבעתיים. באמצעות המצאה זו לחם ביאליק בעקיפין ב"צעירים" יריביו בתחומי הספרות ויריבי אחד-העם בתחומי הפוליטיקה, שהרי "צעירים" (לפי ירמיהו יד, ג) הם אותם צפירים ושעירים שאליהם רמז המשורר במילה "צפרירים".

***

ומילות סיום אחדות בדבר האנלוגיה שקספיר-ביאליק. אצל שקספיר התבטאה הגאונות בפוריות בלתי מצויה, בכתבי ביאליק נכללים בסך-הכול כמאה ועשרים שירים, חמישה-שישה סיפורים, "רשימות" אחדות וחטיבות לא גדולות של מסות, פזמונים, שירי ילדים - יבול מועט יחסית לסופר משיעור קומתו. ואולם, אם מכפילים את השטח הנגלה של היצירה עם העומק הבלתי נדלה שלה מתקבלת תוצאה אינסופית. כך שלשניהם - הן לשקספיר הן לביאליק - הקף יצירה עצום. כל אחת מיצירותיהם השפיעה על הדורות הבאים הולידה עשרות ממשיכים וחקינים. לשניהם היה חוש לביקורת עצמית: הם גנזו את הזיבורית ולא התירו לה להתערבב עם יצירתם ה"קנונית".

חידת שקספיר וחידת ביאליק לא תיפתרנה לעולם. איך צמחו ללא תנאים, כמו צמח בר, סופרי ענק כאלה. אומר רק שגדולתו של סופר ענק ניפרת בכל מישור ממישורי הטקסט - למן הפרוזודיה ועד לאידאולוגיה. אוסיף עוד שסופר גדול חייב להיות אדם פתוח, שמסוגל לראות ולהבין גם את המתחולל בעולם הסיטרא אחרא של אויביו. הוא חייב לדעת לנפץ קונבנציות ולקרוע את המסווה מעל השקרים המוסכמים. סופר גדול הוא אדם שרוב הדיאגנוזות והפרוגנוזות שלו מתממשות. ומשפט אחרון שעלול להישמע כמו סתירה: לדעתי סופר גדול באמת שכותב כל ימיו בדיון, כלומר בדיות שפורחות מראשו הקודח, חייב להיות איש אמת.